

STEFAN KAROL KOZŁOWSKI

UWAGI O PÓŻNYM PALEOLICIE I MEZOLICIE WSCHODNIEJ CZĘŚCI KOTLINY SANDOMIERSKIEJ

Kotlina Sandomierska, a szczególnie jej wschodnia część, jest jednym ze słabiej poznanych pod względem archeologii starszej i środkowej epoki kamienia regionów Polski, mimo że jej położenie zdaje się obiecywać ciekawe zjawiska z tych okresów.

Już samo położenie z dala od strefy peryglacjalnej (u schyłku pleistocenu) rokuje nadzieje na duże bogactwo stanowisk późnopaleolitycznych być może starszych niż na Nizinie Polskiej.

Kotlina leży w pasie przejściowym, „tranzytowym”, pomiędzy Małopolską i Polską środkową a Ukrainą. Nie wykluczone, że właśnie w Kotlinie istniała również i kulturowa strefa przejściowa, strefa mieszania się wpływów środkowopolskich i nadczarnomorskich. Naturalną bramą między Wschodem i Zachodem byłaby tu Brama Przemyska.

Wreszcie archeologiczną atrakcyjność terenu powiększa sąsiedztwo Słowacji. Być może, właśnie na teren Kotliny sięgały przynajmniej sporadyczne wpływy zza Karpat.

Mimo tylu obiecujących zagadek, jakie kryje teren Kotliny, paleolit i mezolit tego obszaru **nie** doczekał się dotychczas opracowania. Wynikało to z kilku przyczyn, z których główną był niewystarczający stan badań. Na omawianym terenie nikt do niedawna nie prowadził systematycznych badań wykopaliskowych na stanowiskach późnopaleolitycznych i mezolitycznych. Materiały, którymi obecnie dysponujemy, pochodzące w większości z badań powierzchniowych, są wrywkowe, do tego zmieszane, co obniża ich wartość naukową.

Dotychczasowa literatura dotycząca zagadnień późnego paleolitu i mezolitu w Kotlinie (szczególnie w jej wschodniej części) nie jest bogata. Ogranicza się w zasadzie do sprawozdań i komunikatów.

Pierwszym, który badał stanowiska z zabytkami krzemiennymi we wschodniej części Kotliny, był Karol Rogawski. Zebrane materiały opra-

cował on w osobnej pracy¹. W XIX stuleciu działali na omawianym terenie Z. Gloger, A. H. Kirkor i W. Demetrykiewicz. W pracach swych² wzmiankowali oni niektóre odkryte przez siebie stanowiska krzemienne. Wzmianki te nie wniosły jednak nic do stanu wiedzy o paleolicie i mezolicie Kotliny. Na początku XX w. i w okresie międzywojennym zbierali tu krzemienie A. Dworski i K. Osiński z Przemyśla, B. Czapkiewicz, M. Pękalski oraz, jako konserwator na okręg lubelski, M. Drewko. Wiadomości, podane przez nich w literaturze³, są ogólnikowe i niewiele mówiące. Wreszcie w okresie międzywojennym L. Kozłowski, a za nim J. Pasternak zaliczyli kilka zabytków z terenu Kotliny do tzw. kultury kampańskiej⁴.

Z literatury powojennej⁵ wymienić należy sprawozdania z badań powierzchniowych J. Machnika i J. Potockiego, M. Pękalskiego, komunikaty K. Moskwy i S. K. Kozłowskiego, wreszcie pracę A. Żakiego stanowiącą podsumowanie dotychczasowego skromnego stanu wiedzy o paleolicie i mezolicie, a także młodszych epokach województwa rzeszowskiego (stanowiącego większą część wschodniej części Kotliny). W swej pracy A. Żaki postuluje wszczęcie intensywnych badań nad paleolitem i mezolitem omawianego terenu.

¹ K. Rogawski, *Wykopaliska leżajskie*, Kraków–Lwów 1856 (dodatek do „Czasu”).

² Z. Gloger, *Osady z czasów użytku krzemienia pod Sieniawą, Szczakową i Borkiem Fałęckim*, przez Z. Glogera, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 3: 1876, s. 120–124; W. Demetrykiewicz, *Cmentarzyska i osady przedhistoryczne w okolicy Tarnobrzega i Rozwadowa nad Sanem*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne”, t. 2: 1897, s. 135–156.

³ B. Czapkiewicz, Sprawozdanie z poszukiwań archeologicznych za lata 1924–1925, „Wiad. Archeol.”, t. 10: 1929, s. 294–301; M. Drewko, *Sprawozdania z czynności Państwowego Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych na okręg lubelski*, „Wiad. Archeol.”, t. 10: 1929, s. 281–285; Zbiory Dworskiego i Osińskiego, nie publikowane, znajdują się w Muzeum Przemyskim; M. Pękalski, *Znaleziska i zabytki na terenie powiatu janowskiego (woj. lubelskie)*, ZOW, R. 13: 1938 z. 1/2, s. 21, 22.

⁴ L. Kozłowski, *Młodsza epoka kamienna w Polsce (neolit)*, Lwów 1924, przypis 1 na s. 15; J. Pasternak, *Ruské Karpaty v archeologii*, Facultas Philosophica Universitatis Carolinae Pragensis – Práce z Vědeckých Ustavů, XVIII, Praga 1928.

⁵ J. Machnik, J. Potocki, *Badania archeologiczne w widłach Sanu i Tanwi w r. 1956*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 5: 1959, s. 251–255; J. Machnik, *Archeologiczne badania powierzchniowe w pd. Lubelszczyźnie w r. 1957*, „Spraw. Archeol.”, t. 7: 1959, s. 63–72; tenże, *Badania archeologiczne w Roztoczu Lubelskim w r. 1959*, „Spraw. Archeol.”, t. 12: 1961, s. 87–101; M. Pękalski, *Ciekawe zabytki i znaleziska w Kosinie i w pow. krańickim*, ZOW, R. 21: 1952 z. 2, s. 74, 75; K. Moskwa, ZOW, R. 27: 1961 z. 1, s. 47 (komunikat); S. K. Kozłowski, *Materiały krzemienne z okolic Przemyśla w Muzeum Przemyskim* (oddano do druku w „Acta Archaeologica Carpathica”); A. Żaki, *Z archeologii województwa rzeszowskiego*, „Rocznik Przemyski”, 1961 (odbitka), s. 194, 195.

Przeprowadzone w sezonie 1962 r. badania wykopaliskowe na stanowisku w Majdanie Królewskim, przysiółek Ciułek, pow. Kolbuszowa (pod kierownictwem autora)⁶, oraz powierzchniowe i geologiczne badania w dolinie rzeczki Przyrwy (badania przeprowadzono z ramienia Katedry Archeologii Pierwotnej i Wczesnośredniowiecznej Uniwersytetu Warszawskiego) zapoczątkowały systematyczne studia nad omawianymi okresami we wschodniej partii Kotliny Sandomierskiej. Wyniki dotychczasowych, niepełnych badań przedstawiono w osobnej pracy⁷.

Paleolit

Na terenie wschodniej części Kotliny Sandomierskiej znane nam stanowiska człowieka paleolitycznego pochodzą ze schyłku pleistocenu. Nie odkryto dotychczas starszych, choć wydaje się możliwe, że takie tu istnieją (szczególnie na krawędzi wysoczyzny lodowcowej).

Wśród poznanych materiałów dadzą się wydzielić trzy zespoły przemysłowe, związane ze sobą w cyklu mazowszańskim.

Najstarszym, jak się wydaje, zespołem paleolitycznym na omawianym terenie jest zespół odkryty na stanowisku w Majdanie-Ciułaku, pow. Kolbuszowa. Współczesnym mu lub młodszym zdaje się być zespół typu Wilcza Wola — Borowa 2, wreszcie szereg stanowisk zaliczyć należy do najmłodszego odcinka cyklu mazowszańskiego (przemysł płudzki późny).

Zespół paleolityczny z Majdana-Ciułaka

Jest najstarszym poznany zespół paleolityczny ze wschodniej części Kotliny Sandomierskiej. Został odkryty i roboczo wydzielony w czasie badań wykopaliskowych w 1962 r. Zabytki, które zaliczono do tego zespołu, zalegały w układzie bezkrzemnicowym, częściowo na wtórnym złożu (w piasku współcześnie nawianym i pod nim). Pierwotny układ krzemnicowy zniszczony został przez deflację, orkę i osadnictwo mezolityczne. Część zabytków została zaliczona do omawianego zespołu na podstawie analizy typologicznej, surowca, jak i stanu zachowania, niemniej nie mamy pewności, czy zostały one sklasyfikowane prawidłowo. Być może niektóre z zabytków uznanych tu za paleolityczne pochodzą z zespołów mezolitycznych.

Wreszcie mała ilość zabytków uznanych za paleolityczne każe z dużą rezerwą podchodzić do opracowania tego materiału.

⁶ S. K. Kozłowski, *Sprawozdanie z badań przeprowadzonych w Majdanie, przysiółek Ciułek, pow. Kolbuszowa*, w r. 1962 (powielone), 1 tabl., Biuletyn Muzeum Regionalnego w Kolbuszowej. 1963.

⁷ S. K. Kozłowski, J. Trzeciakowski, *Późny paleolit i mezolit w centralnej części Kotliny Sandomierskiej*. Oddano do druku.

Pojedyncze zabytki, zbliżone do zabytków paleolitycznych z Majdana, odkryto w istniejących materiałach powierzchniowych z terenu Kotliny. Znalezione je w Knapach⁸, pow. Tarnobrzeg, Jarocinie-Zdziałarach, pow. Nisko, Jaworniku-Czarnej, pow. Dębica, i ewentualnie w Przemyślu⁹.

R d z e n i e. Rdzenie paleolityczne w Majdanie (przedstawiona charakterystyka oparta została na materiale odpadkowym i nielicznych odkopanych fragmentach rdzeni oraz na dwu okazach rdzeni paleolitycznych z Przedzielnicy, USRR, i Urzędowa, pow. Kraśnik¹⁰, które chronologicznie są prawdopodobnie współczesne zabytkom z Majdana) były dwupiętowe, o piętach zbieżnych, zaprawianych lub nie. Posiadały one odłupnie wypukłe i płaskie, nieraz może dookolne i skręcone. Odłupnie te były wiórowe, być może również wiórowo-odłupkowe. Rdzenie dochodziły do 8–9 cm długości, nieraz nawet do 10–11 cm. Pięciska były nieraz prawcowane.

P ó ł s u r o w i e c. Z opisanych rdzeni otrzymywano dość jednorodny pól surowiec. Były to głównie wióry, rzadko natomiast odłupki. Wióry były dość szerokie, do 2,5 cm, smukłe, raczej masywne. Ich przeciętna długość dochodziła do 5–7 cm, choć zdarzały się i dłuższe (np. okaz z Knapów ma 9–10 cm długości). Obok dużych i średnich odbijano z opisanych rdzeni również drobne, prawie mikrolityczne wióry.

Niewiele znamy z Majdana-Ciułaka paleolitycznych odłupków odbitych intencjonalnie, do produkcji narzędzi. Większość odłupków to okazy degrosisazowe, masywne, przerabiane nieraz na narzędzia.

Liściaki. Liściaki stanowią przewodnią grupę wśród paleolitycznych zabytków z Majdana-Ciułaka.

Pod względem kształtu można je zupełnie jednoznacznie odróżnić od wszystkich młodszych form liściaków, związanych z przemysłem płudzkiem późnym. Żaden z okazów znalezionych w Majdanie nie posiada wyodrębnionego na sposób późnopłudzki trzonka (podciętego). Trzonki albo nie są tu w ogóle wyodrębnione (formy dwukątowe — tabl. I 2), albo trzonek jest lekko zaznaczony (tabl. I 1, 3, 4), a przejście między nim a resztą okazu jest bardzo łagodne.

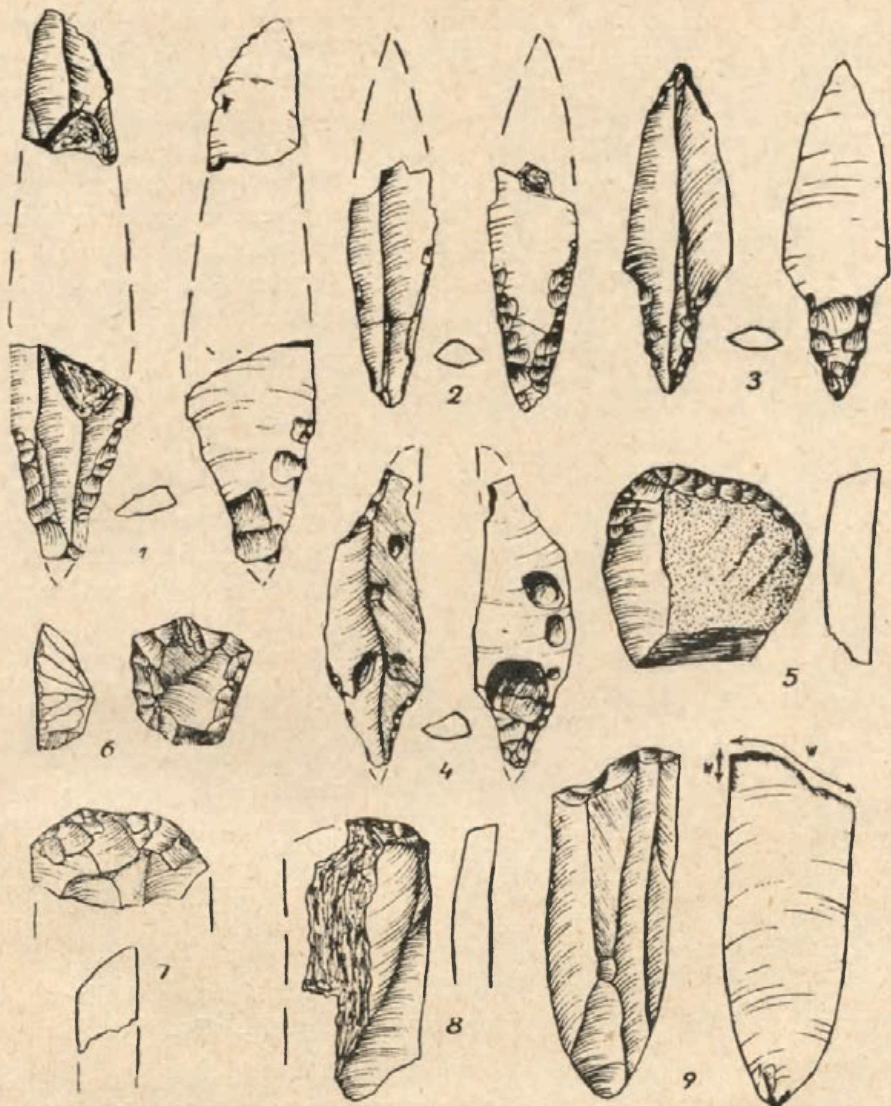
Drugą cechą charakterystyczną dla okazów z Majdana-Ciułaka jest ostre zakończenie trzonka. Dotyczy to zarówno okazów dwukątowych, jak i liściaków z wyodrębnionym trzonkiem.

Cechą następną liściaków (niektórych) z Majdana i analogicznych są ich duże rozmiary.

⁸ J. K. Kozłowski, *Z zagadnień paleolitu Polski południowo-wschodniej*, „Rocznik województwa rzeszowskiego”, R. 3, s. 5–18.

⁹ Zob. Moskwa, *op. cit.*

¹⁰ Rdzeń z Przedzielnicy — zob. S. K. Kozłowski, *Materiały krzemienne... Zabytek znajduje się w Muzeum Przemyskim. Rdzeń z Urzędowa wzmiankowany przez M. Pękalskiego (Znaleziska i zabytki...)*. Obecnie znajduje się w PMA.

Tablica I. Stanowisko Majdan Królewski, pow. Kolbuszowa. Zespół paleolityczny:

1-4 — liściaki; 5, 6 — krótkie drapacze; 7 — ułamek wysokiego drapacza; 8 — smukły drapacz łukowy; 9 — drapacz skośnik kombinowany z nożem

Wreszcie ostatnia, dość ważna cecha to sposób formowania trzonka, jaki zaobserwowano na okazach z Majdana i z wymienionych stanowisk. Łuskanie boczne posiada nieraz charakter łuszczniowy. Nie jest ono pionowe, układa się wyraźnie półstromo, nieraz nawet zupełnie płasko. Retusz ten dość często zniesiony jest przez łuskanie spodnie, przeważnie

bardzo obfite. Jest ono nie całkiem płaskie (jak w liściakach późno-
płudzkich), lecz tworzy lekką wypukłość, nieraz „daszkowate”. W nie-
których wypadkach łuskanie to dochodzi bokami okazu w stronę ostrza.
Przekrój poprzeczny opisywanych liściaków zbliża się do rombu lub
kształtu soczewki dwuwypukłej.

Wspomnieć jeszcze należy o sposobach formowania ostrzy okazów.
Częstymi wypadkami są tu niestrome półtylce (nieraz zdwojone w pazur).

Na terenie Kotliny Sandomierskiej liściaki starego typu, analogiczne
do opisanych okazów z Majdana, znamy z Jarocina-Zdzarów (tabl. III
7), Knapów, Jawornika-Czarnej (tabl. II 9, 10), Borka Fałęckiego¹¹, Ście-
jowic¹² i ewentualnie Przemyśla (tabl. II 8).

Ten ostatni okaz wart jest osobnego omówienia. Znaleziony na wtór-
nym złożu, bez kontekstu kulturowego, nie może nam niestety zbyt wiele
powiedzieć. Mimo mocno wyodrębnionego trzonka zbliża się on swymi
rozmiarami do opisywanych okazów. Nie wydaje się możliwe zaliczenie
go do przemysłu płudzkiego późnego. Warto w tym miejscu zaznaczyć,
że wykonany jest on z krzemienia jurajskiego podkrakowskiego. Nie
wykluczone, że okaz ten pochodzi z nowego, nie znanego nam jeszcze
przemysłu cyklu mazowszańskiego.

Liściaki podobne do znalezionych w Majdanie-Ciułaku występują
więc, jak widać, na terenie całej Kotliny Sandomierskiej. Znamy je
również z terenu całej Polski południowej. Wypukłe, „daszkowate” łus-
kanie trzonka spotykamy na Górnym Śląsku¹³. Publikowane przez L. Ko-
złowskiego¹⁴ okazy z Wyżyny Małopolskiej zdają się również być tego
samego typu. Nie znane są mi z autopsji materiały z najbliższych oko-
lic Krakowa, wydaje się, że podobne do opisywanych okazy skłoniły
J. K. Kozłowskiego do wydzielenia „grupy podgórskiej”¹⁵ przemysłów
schyłkowopaleolitycznych.

Z Niżu Polskiego, z publikowanych stanowisk, tylko nieliczne (m. in.
Świdry Wielkie I i Marianki-Wyględów¹⁶) posiadają formy zbliżone do
liściaków z Majdana-Ciułaka i najstarszych stanowisk Kotliny.

¹¹ J. K. Kozłowski, S. Kowalski, *O użytkowaniu jaspisu w epipaleo-
licie Polski południowej*, „Materiały Archeologiczne”, t. 1: 1959, tabl. I 1.

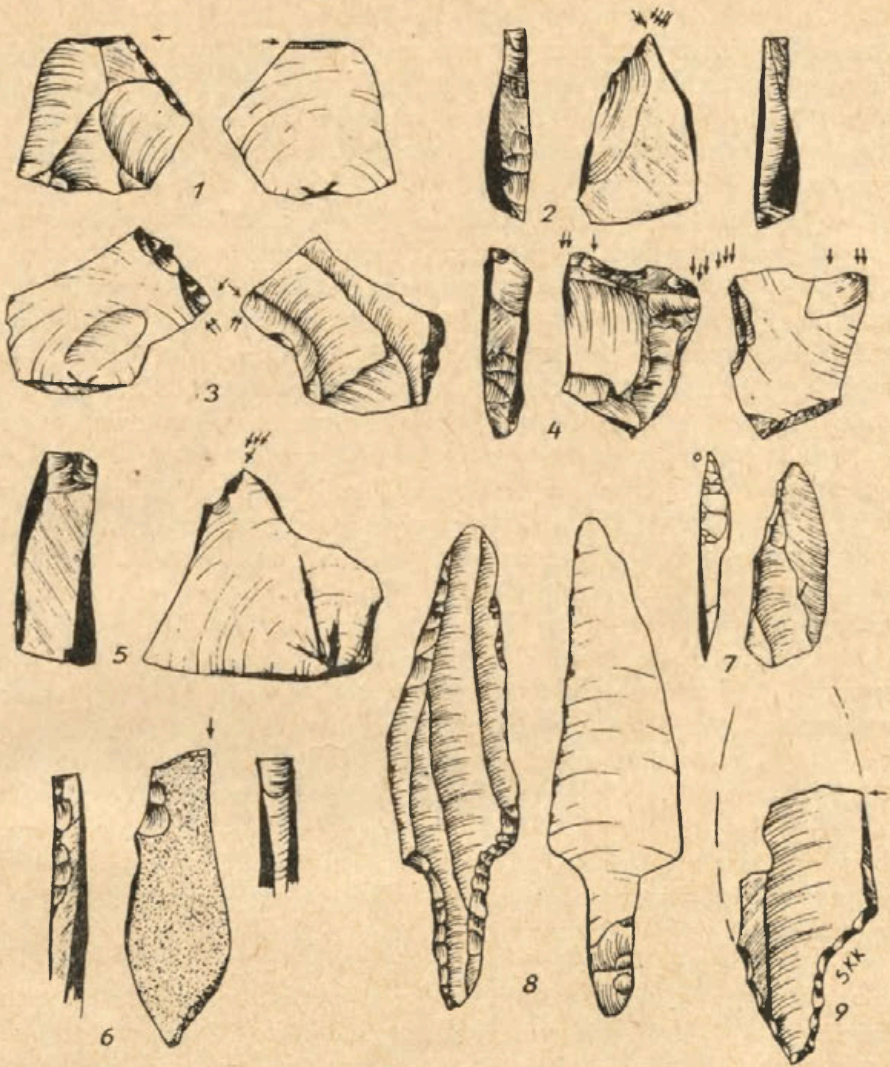
¹² Czapkiewicz, *Sprawozdanie...*, s. 299–301; J. K. Kozłowski, *Epipa-
leolit i mezolit stanowisk otwartych*, [w:] *Pradzieje powiatu krakowskiego*, Zeszyty
Naukowe UJ, Prace Archeologiczne, t. I, Kraków 1960 z. 1, s. 86–87.

¹³ Uprzejma informacja p. B. Gintera.

¹⁴ L. Kozłowski, *Epoka kamienia na wydmach wschodniej części Wyżyny
Małopolskiej*, Archiwum Nauk Antropologicznych, t. II, nr 3, Lwów–Warszawa
1923, tabl. XVIII 15, 18, 22.

¹⁵ J. K. Kozłowski, *Epipaleolit i mezolit...*, s. 92

¹⁶ L. Sawicki, *Przemysł świderski I stanowiska wydmowego Świdry Wiel-
kie I*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 5: 1935, s. 1–23; S. Krukowski, *Paleolit
Polski*, [w:] *Encyklopedia Polska*, t. IV, część 1, dział V, Kraków 1939–1948, s. 84, 85.

Tablica II. Stanowisko Majdan Królewski, pow. Kolbuszowa. Zespół paleolityczny:

1, 3, 4 — rylce węglowe; 2 — rylce klinowate; 5 — rylce jedynak; 6 — rylce jedynak na rylczaku; 7 — półtylczak
 Stanowisko Przemyśl

8 — liściak paleolityczny

Stanowisko Wilcza Wola 3, pow. Kolbuszowa

9 — wykrojec paleolityczny

Już tylko na podstawie liściaków zespół z Majdana-Ciułaka możemy uznać za przemysł, być może, pokrewny świderskiemu i zapewne mu współczesny(?).

D r a p a c z e. Drapaczy w Majdanie-Ciułaku znaleziono niewiele. Typologicznie zgodne są one ze starym zespołem liściaków.

Dwa pierwsze okazy to drapacze krótkie, zbliżone do typu tarnowiańskiego. Pierwszy (tabl. I 5) to wachlarzowiec na odłupku degrosisażowym, drugi (tabl. I 6) to wysoki podgroszak (okaz ten, być może, pochodzi z zespołu mezolitycznego).

Oba te okazy każą nieco odmłodzić zespół z Majdana, przesuwając go w kierunku przemysłu płudzkiego środkowego.

Z kolei dwa smukłe okazy znalezione w Majdanie posiadają charakter starszych. Pierwszy (tabl. I 8) to łukowiec o prawie wyprostowanym drapisku, nawiązujący do form świderskich¹⁷. Okaz drugi (tabl. I 9) to skośnik falisty, forma niezwykle ciekawa, wymagająca osobnego omówienia. Dokładna analiza wykazuje, że narzędzie to pełniło dwojaką funkcję. Był to jednocześnie drapacz i nóż. Na szczycie długiego, dość masywnego wióra uformowano strome, faliste drapisko. Jest ono ukośnie ustawione w stosunku do osi narzędzia. Zatarcie granic między negatywami drapiska świadczy o intensywnym jego użytkowaniu jako części pracującej drapacza. Równolegle z drapiskiem użytkowany był surowy bok oraz kolec utworzony między nim a drapiskiem. Bok ten na pewnym odcinku jest intensywnie wyświecony, kolec natomiast jest nieco starty (stępiiony). Niewykluczone, że narzędzie to spełniało również funkcję przekłuwacza. Opisany okaz nakazuje zrewidować nasze dotychczasowe poglądy na funkcję narzędzi nazywanych drapaczami. Niewątpliwie, jak to wykazał S. A. Siemionow, część z nich pracowała jako narzędzia skrobiące¹⁸. Wydaje się jednak, że niektóre z drapaczy pełniły funkcję noży pracujących drapiskiem lub wręcz surową krawędzią. Najwięcej podejrzeń budzą drapacze skośniki. kształtem swym najbardziej pre-dysponowane do funkcji noży.

Wśród zabytków analogicznych do drapaczy z Majdana-Ciułaka należy wymienić drapacz wachlarzowiec z Knapów, łukowiec z Jarocina-Zdziarów (tabl. III 8), wreszcie skośnik z „Kokoszej Góry” pod Zaklikowem w pow. Kraśnik¹⁹ (tabl. III 17). Okaz ten nawiązuje do wachlarzowca i jednocześnie do skośnika z Majdana. Na Niziu analogie do drapacza łukowca istnieją głównie w zespołach starszych, świderskim i płudzkim typu Płudy A.

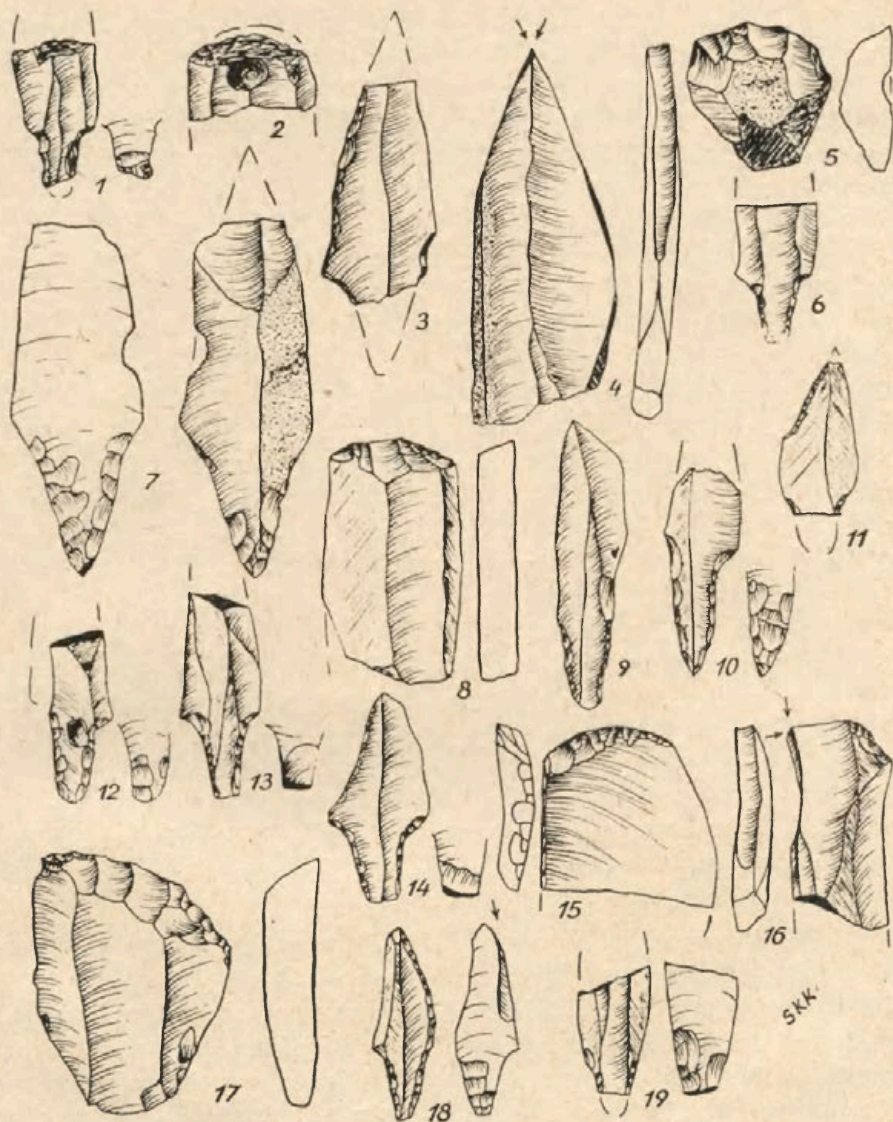
W sumie, opierając się na analizie drapaczy, datować można zespół z Majdana dość wcześnie.

¹⁷ Sawicki, *op. cit.*, tabl. XIV, 17, 21, 22.

¹⁸ С. А. Семенов, Первобытная техника, „Материалы и исследования по археологии СССР“, t. 54: 1957, s. 112, rys. 31.

¹⁹ Okaz wzmiankowany przez M. Pękalskiego (*Znaleziska i zabytki...*) znajduje się obecnie w PMA.

Tablica III. Zabytki paleolityczne z terenu Kotliny Sandomierskiej:

1, 2 — zabytki z Baraków, pow. Kraśnik; 3, 4 — wykrojce i rylec klinowaty ze stanowiska Borowa 2, pow. Dębica; 5, 6 — zabytki ze stanowiska Borowa 4, pow. Dębica; 7 — liściak starego typu ze stanowiska w Jarocinie-Zdziarach, pow. Nisko; 8 — drapacz z tego samego stanowiska; 9—14 — liściaki ze stanowiska Jawornik-Czarna, pow. Dębica; 15 — drapacz z tego samego stanowiska; 16 — rylec z tegoż stanowiska; 17 — drapacz skośnik z Urzędowa, pow. Kraśnik; 18, 19 — liściaki z Rudnika-Stróży, pow. Nisko

Rylce. Rylce (jeżeli zostały prawidłowo sklasyfikowane i określone) w omawianym zespole są stosunkowo najliczniejszą grupą narzędziową. Wszystkie one są krępe i krótkie, wszystkie wykonane na odłupkach.

Najliczniej wystąpiły tu rylce węglowe. Wśród nich wyróżniono węglowy przeczny (tabl. II 1) z prostkowym, skośnym łuskowiskiem. Dalej węglowy boczny (tabl. II 3) o mocno przechylnym ostrzu, uformowanym dwoma drobnymi negatywami kombinowanymi z łuskowiskiem i negatywem szerokim. Trzeci wreszcie okaz to rylce węglowe boczne podwójne (tabl. II 4) o wklęsłym łuskowisku wspólnym dla obu ostrzy. Jedno z jego ostrzy zostało podprawione płaskim negatywem na stronie spodniej.

Obok opisanych rylców węglowych w zespole z Majdana wystąpiły również: klinowaty środkowy (tabl. II 2), bardzo regularny, jednak (tabl. II 5) na grubym odłupku i jednak na dużym rylczaku (tabl. II 6). Zaznaczyć należy, że ten ostatni okaz wykonany jest z surowca wołyńskiego.

Z terenu Kotliny Sandomierskiej nie są mi znane dokładne analogie dla omawianych okazów, może poza rylcem z Jawornika-Czarnej (tabl. III 16) i okazami z Przedzielnicy (USRR).

O pewnej odrębności zespołu z Majdana od znanych zespołów z Niziu Polskiego świadczyć może półtylczak, zapewne paleolityczny, na wiórze z rdzenia dwupiętowego (tabl. II 7), znaleziony w pobliżu liściaków. Nie znam dla niego analogii w paleolitycznych zespołach z Niziu.

Chronologia zespołu paleolitycznego z Majdana.

Na podstawie przedstawionych faktów można się już pokusić o próbę prowizorycznego ustalenia chronologii i kontaktów zespołu majdanowskiego z innymi zespołami paleolitycznymi.

Wydaje się oczywiste, że zespół z Majdana należy do cyklu mazowszańskiego. Świadczą o tym zarówno liściaki, jak i drapacze.

Nie posiadamy jednak dotychczas opracowanych kryteriów zaliczania zespołów do cyklu mazowszańskiego. Nie wyjaśniono jeszcze, do jakiego momentu można mówić o przynależności jakiegoś zespołu do cyklu mazowszańskiego, a od którego nie należy danego przemysłu już do niego zaliczać.

Prowizorycznie należy przyjąć, że zespół należy do cyklu mazowszańskiego, i to do jego południowego członu. To z kolei pozwala przy oparciu się na ogólnych zasadach ewolucji typologicznej wewnątrz tego cyklu na prowizoryczne datowanie zespołu.

Już pierwszy rzut oka na cały zespół sugeruje, że mamy do czynienia z zespołem dość starym.

O jego wczesnym datowaniu przesądzają następujące fakty:

1. W zespole tym wióry (jako półsurowiec) posiadają dużą przewagę

nad odłupkami. Wśród narzędzi przewaga ta jednak się nie uwidacznia. Zaznaczyć należy, że wśród nieprzerobionego półsurowca nie ma praktycznie odłupków nadających się do przeróbki na narzędzia.

2. Dość duże rozmiary niektórych okazów (liściaki, drapacze) przesuwają cały zespół w kierunku początku cyklu mazowieckiego.

3. W zasadzie wszystkie liściaki w zespole z Majdana-Ciułaka są dwukątowe lub prawie dwukątowe. Wyodrębnienie trzenka w tych ostatnich jest słabe. Podobna cecha występuje w przemyśle świderskim i płudzkiem typu Płudy A. Poza tym w zespole opisywanym brak zupełnie liściaków typu późnopłudzkiego.

4. Sposób formowania i łuskania trzonka liściaka zdradza dużo podobieństw ze sposobem świderskim (obfitość spodniego retuszu). Brak tu natomiast jakichkolwiek cech późniejszych.

5. Stosunkowo duży procent rylców przemawia za starym wiekiem zespołu (jeśli to są rzeczywiście okazy paleolityczne).

6. Obecność smukłych, dużych drapaczy (łukowiec o prawie prostym drapisku — forma świderska).

Na podstawie podanych faktów można ustalić wiek zespołu paleolitycznego z Majdana-Ciułaka na czasy współczesne przemysłowi świderskiemu na Nizu lub nieco później, w każdym razie wcześniej od zespołów późnopłudzkich typu Stańkowicze I—V.

Nie wykluczone, że wspólnie z przemysłem świderskim, zespół majdanowski wywodzi się z górnopaleolitycznych zespołów Polski południowej²⁰.

Trudno jeszcze dziś ustalić, jak się przedstawiały stosunki zespołu majdanowskiego z grupami ludzkimi zamieszkującymi sąsiednie terytoria. Stosunki z ziemiami zakarpaccymi (głównie Słowacją) ograniczały się zapewne²¹ jedynie do jednostronnego przepływu przez przełęcz karpaccie na teren Polski południowej jaspisu radiolariowego. Liściak z Borka Fałęckiego jest dowodem na użytkowanie jaspisu w tym czasie w Polsce południowej.

Bardziej ożywione stosunki łączyły zespół majdanowski z Wyzyną Małopolską i okolicami Krakowa. O wędrówkach w kierunku równoleżnikowym (szlakiem dolinnym Wisły i Sanu, a być może i Dniestru?) świadczy liściak znaleziony w Przemyśle, wykonany z krzemienia podkrakowskiego, jurajskiego. Z kolei niektóre narzędzia z Majdana-Ciułaka wykonane są z krzemienia górnoastarckiego, pochodzącego z Łysogór.

O kontaktach ze Wschodem świadczy znaleziony w Majdanie okaz wykonany z krzemienia wołyńskiego.

²⁰ Zob. J. K. Kozłowski, *Epipaleolit i mezolit...*, s. 92.

²¹ J. K. Kozłowski, S. Kowalski, *op. cit.*, s. 10.

Z kolei warto się jeszcze zastanowić nad ciekawą konfiguracją Kotliny i jej naturalną predyspozycją do roli terenu przejściowego, tranzytowego. Równoleżnikowy pas dolin rzecznych (odcinek Wisły od Krakowa do ujścia Sanu, dalej dolina Sanu i jej przedłużenie w postaci doliny Dniestru) stwarzał dogodne warunki do penetracji dla ówczesnego człowieka. Jeżeli spojrzymy na północ i południe, gdzie istnieją dwie naturalne bariery utrudniające penetrację w kierunku południkowym (Roztocze i Karpaty), łatwo sobie uświadomimy znaczenie omawianego szlaku. Nie wykluczone, że ludność „przemysłu siureńskiego” (jej mazowszański człon), wydzielonego na Krymie przez R. Schilda²², korzystała z tego szlaku w swej wędrówce na południowy wschód.

Na koniec omówić trzeba główną bazę surowcową zespołu majdanowskiego. Był nią krzemień świeciechowski. Znalezione go najwięcej na stanowisku w Majdanie-Ciułaku, poza tym wystąpił w Jarocinie-Zdziarach. Jego wychodnie znajdowały się blisko i jeżeli dodamy do tego naturalne znakomite właściwości przemysłowe tego surowca, oczywiste jest, że musiał on dominować na terenie wschodniej części Kotliny. Jedynym miejscowym konkurentem był tu krzemień narzutowy, występujący w małych konkrecjach. Nie posiadał on dobrych właściwości przemysłowych i trudno go przyrównywać do świeciechowskiego. Na znanych mi stanowiskach paleolitycznych krzemień narzutowy występował w znikomych ilościach.

Zespół paleolityczny typu Wilcza Wola 3 — Borowa 2²³

Nieco młodszy od zespołu z Majdana-Ciułaka jest ciekawy, niestety mocno niepełny, zespół, nazwany tu prowizorycznie zespołem typu Wilcza Wola 3 — Borowa 2. Zasadniczą trudność sprawia jego nieco odmienny od mazowszańskiego, a jednocześnie bardzo ubogi inwentarz. Trudno na razie ustalić, czy mamy do czynienia z zespołem należącym do cyklu mazowszańskiego, czy też z członem jakiegoś innego cyklu. Formą przewodnią, jak się wydaje, w zespole tym jest wykrojec, rodzaj asymetrycznego grotu. Okazy takie znaleziono w Wilczej Woli, przysiółek Jaśkowe, stanowisko 3, pow. Kolbuszowa (tabl. II 9), i w Borowej, stanowisko 2, pow. Dębica (tabl. III 3). Towarzyszyły im drapacze na grubych odłupkach (Wilcza Wola), z łuskanymi brzegami oraz rylce klinowate środkowe starego typu (Borowa — tabl. III 4). Wykrojce (niestety zachowane we fragmentach) cechował brak łuskania spod-

²² R. Schild, *Chronologia przemysłów cyklu mazowszańskiego i pokrewnych* (praca doktorska w maszynopisie).

²³ Przeprowadzone w r. 1963 badania powierzchniowe na stanowisku w Wilczej Woli dostarczyły dodatkowo liściaka z mocno wyodrębnionym trzonkiem oraz rylca węglowego.

niego na trzonku, poza tym duże rozmiary. Nie jest wykluczone, że drapacz o łuskanych bokach może mieć jakiś związek z wydzielonym przez R. Schilda „przemysłem kobierzyńskim”²⁴. Niestety, nie mamy pewności, czy zespół ten został prawidłowo wydzielony.

Podobne do opisanych wykrojców, choć nie ściśle takie same, są okazy z Zawad, pow. Grójec (znaleziony w towarzystwie starego liściaka i smukłych drapaczy)²⁵, oraz opracowane przez L. Kozłowskiego²⁶ okazy z Opatowca i Ossówki (Wyżyna Małopolska).

Młodsze przemysły cyklu mazowszańskiego

Schyłkowa (późnopłudzka) faza cyklu mazowszańskiego jest we wschodniej partii Kotliny dość bogato reprezentowana. Ogólną cechą wszystkich inwentarzy krzemiennych tej fazy jest ich podobieństwo do zespołów schyłku cyklu mazowszańskiego na Niżu.

Do przemysłu płudzkiego i młodszych należą zabytki z takich stanowisk, jak Baraki, pow. Kraśnik (tabl. III 1, 2), Borowa 4, pow. Dębica (tabl. III 5, 6), Jawornik-Czarna, pow. Dębica (tabl. III 11–16), Rudnik-Struża, pow. Nisko (tabl. III 18–19).

Wobec wyrywkowości materiałów szersze opracowanie samego schyłku cyklu mazowszańskiego w Kotlinie musi zostać odłożone do chwili uzyskania bogatszych materiałów.

Mezolit

Problematyka polskiego mezolitu jest bardzo bogata i jednocześnie bardzo słabo poznana. To, co napisano w przedwojennej literaturze naukowej z niewielkimi wyjątkami (np. Z. Szmit) nie posiadało poważnych podstaw. Była to kompilacja wniosków naukowców zagranicznych, wniosków sztucznie rozciągniętych na zagadnienia polskiego mezolitu. Z nowszej literatury wymienić należy właściwie tylko jedną pozycję, publikację grobu kultury tardenuaskiej z Janisławic M. Chmielewskiej²⁷.

Jedyną realną podstawą do zmiany obecnego stanu rzeczy są systematyczne badania wykopaliskowe na możliwie nie zniszczonych i czystych pod względem kulturowym stanowiskach. Badania takie zapoczą-

²⁴ Schild, *op. cit.*

²⁵ Zob. J. Miśkiewicz, *Wyniki prac wykopaliskowych prowadzonych w roku 1959 w miejscowości Zawady, pow. Grójec*, „Wiad. Archeol.”, 1. 27; 1961, s. 197–209.

²⁶ L. Kozłowski, *Epoka kamienia... op. cit.*, tabl. XVIII 1.

²⁷ M. Chmielewska, *Grób kultury tardenuaskiej w Janisławicach, pow. Skierniewice*, „Wiad. Archeol.”, t. 20: 1954, s. 23–48.

kowano dopiero stosunkowo niedawno. Do najlepiej poznanych zaliczyć należy teren w widłach Wisły i Bugo-Narwi badany systematycznie przez H. Więckowską. Materiały z tych badań posłużyły H. Więckowskiej do opracowania pierwszej opartej na naukowych, oryginalnie polskich kryteriach syntezy polskiego mezolitu²⁸. Dzięki uprzejmości autorki zapoznać się mogłem z nie drukowaną jeszcze pracą, której część spostrzeżeń wykorzystałem w niniejszym opracowaniu.

Zaznaczyć należy, że w zasadzie nie wypracowano dotychczas podstawowych kryteriów podziału kulturowego i chronologicznego dla polskiego mezolitu. Sugestie H. Więckowskiej są jednak pierwszym krokiem w tym kierunku. Brak dat bezwzględnych dla zespołów polskiego mezolitu każe uciekać się do dość ryzykownych porównań z datowanymi dokładnie zespołami mezolitycznymi z zachodniej Europy (np. Pinnberg, Star Carr i in.). Należy jednak podkreślić, że wszystkie porównania naszego mezolitu z zachodnioeuropejskim mogą, choć nie muszą, okazać się zwodnicze. Wielkie zróżnicowanie kulturowe mezolitu europejskiego każe ostrożnie podchodzić do korzystania ze zbyt odległych analogii.

Mezolit we wschodniej części Kotliny Sandomierskiej wystąpił na wielu stanowiskach. W niniejszej pracy wykorzystano jedynie zespoły pełniejsze, możliwie czyste, bez domieszek. Zastrzec się jednak trzeba, że niektóre materiały, pochodzące z badań amatorów, mogą pochodzić z większych powierzchni, być może z kilku skupisk. Dotyczy to takich stanowisk, jak Baraki, pow. Kraśnik, i Jawornik-Czarna, pow. Dębica. Sądząc jednak z ogólnego pokroju tych zespołów, wydają się one być zespołami zamkniętymi, zwartymi, bez wtętów i domieszek.

Najstarsze zespoły (preborealne) w Kotlinie Sandomierskiej nie są liczne. W 1962 r. zostało odkryte stanowisko w Porębach Dymarskich (stanowisko 2), które dostarczyło trzech półtylczaków starego typu, zbliżonych do zabytków starego zespołu odkrytego w Stawinodze²⁹.

Młodsza, o wiele liczniejszą grupę stanowią zespoły stosujące technikę rylcowczą, głównie do formowania swoich półtylczaków. Stanowisk tej grupy znamy z Kotliny Sandomierskiej kilkanaście. Wydaje się, że wszystkie one należą do jednej, nie nazwanej jeszcze kultury mezolitycznej. Zespoły te łączy stosowanie techniki rylcowczej, obecność półtylczaków formowanych tą techniką oraz, jak się wydaje, małej ilości trapezów. Inne cechy charakterystyczne tej kultury są jeszcze nieuchwytnie. Kulturę tę nazywamy tu janisławicką.

Najstarszym, jak się wydaje, członem omawianego cyklu na terenie

²⁸ H. Więckowska, *Mezolit*, materiały do prehistorii ziem polskich, Warszawa 1964.

²⁹ M. Marczak, *Wyniki badań mezolitycznego stanowiska we wsi Stawinoga, pow. Pułtusk*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 15: 1963, s. 20–31.

Kotliny wydaje się być zespół z Majdana-Ciułaka – „pracowni” (tabl. VI 1–8, 14, 15). Cały jego inwentarz, poza dużym rylcem, wykonany jest z surowca górnoastarckiego. Specyficzny charakter (pracownia?) tego zespołu nie pozwala na pełną charakterystykę. Brak tu zupełnie narzędzi skrobiących (drapacze, skrobacze) oraz typowych rylców (okaz ilustrowany jest, jak się wydaje, atypowy).

W inwentarzu zbrojników wystąpiły dość stare, masywne półtylczaki, nie formowane zabiegiem rylcowczym (tabl. VI 5) oraz formowane nim (tabl. VI 4, 6), jeden smukły półtylczak z negatywem rylcowczym (tabl. VI 2), wreszcie krępy, szeroki trójkąt z wklęsłą podstawą i negatywem zabiegu rylcowczego (tabl. VI 3). Zbrojnikom tym towarzyszyły odpadki mikrolityczne (tabl. VI 7, 8, 14), trójkąt równoramienny oraz rylce przeczny, wielonegatywowy (tabl. VI 15) na dużym i masywnym wiórze z surowca świeciechowskiego.

Nieco młodszymi od opisanego zespołami wydają się być zespoły z Kopciów-Rogacza, pow. Kolbuszowa, i Baraków, pow. Kraśnik.

Zespół z Kopciów-Rogacza³⁰ (tabl. IV 15–40) charakteryzuje się następującym inwentarzem: w grupie zbrojników dominują tu dość duże, masywne półtylczaki (tabl. IV 15–20), z których większość posiada półtylce uformowane zabiegiem rylcowczym. Negatywy tego zabiegu, przedłużające łuskany półtylec, załamują go, czyniąc nieraz przecznym. Większość opisanych półtylczaków posiada swe ostrza w przysączkowej partii wióra. Drugą charakterystyczną grupę tworzą zbrojniki półksiężycowate (tabl. IV 21–24), duże masywne, o stromych, łukowatych tylcach. Dwa z nich (tabl. IV 22, 23), podobnie zresztą jak trójkąt (tabl. IV 26), wykonane są na wiórach pochodzących z rdzeni dwupiętowych. Obok wymienionych, wśród zbrojników wyróżniono trójkąty prawie równoramienne (tabl. IV 25, 26), nierównoboczne (tabl. IV 35), wreszcie ciekawy zbrojnik łuskany na trzech krawędziach (tabl. IV 28). Wymienić jeszcze trzeba okaz tylczaka (tabl. IV 27) o ostrym, stromo łuskany ostrzu, formowanym retuszem od spodu i z góry.

Zespół dopełniają dość liczne drobne drapacze (tabl. IV 29–36), skrobacz (tabl. IV 37) i odpadki mikrolityczne (tabl. IV 38–40).

Opisany zespół częściowo nawiązuje do starego zespołu z Komornicy³¹. O jego wczesnym datowaniu przesądzają, jak się wydaje, następujące fakty: sposób łuskania pazura od spodu i z góry, obecność zbrojników półksiężycowatych, występowanie wiórów dwupiętowych (i rdzeni), dalej duża przewaga drapaczy nad skrobaczami (stosunek 7 : 1). W tym

³⁰ Przy opisie zespołów mezolitycznych z terenu centralnej części Kotliny Sandomierskiej (pow. Kolbuszowa) por. S. K. Kozłowski, J. Trzeciakowski, *Późny paleolit...*

³¹ Por. Więckowska, *op. cit.*

wypadku przyjęto podstawowe kryterium chronologiczne ustalone przez H. Więckowską. Wreszcie rozmiary narzędzi, ich masywność, świadczą również o dość starym wieku zespołu.

Drugi, współczesny zapewne omawianemu, zespół z terenu Kotliny odkryto w Barakach, pow. Kraśnik³². Posiada on nieco inny inwentarz. Jednak i jego cechy każą go przesunąć na początkową fazę Kultury janiślawickiej (tabl. V 1–40).

Podobnie jak w Kopciach-Rogaczu, większość narzędzi z Baraków wykonano na dużych, masywnych wiórach z surowca świeciechowskiego. W zespole tym trudno nawet mówić o mikrolityzacji. Poza nielicznymi, żadne z występujących tu narzędzi nie może być nazwane mikrolitem.

Wśród zbrojników, prawie z reguły masywnych i dość dużych, przeważają półtylczaki. Część z nich posiada półtylce formowane zabiegiem rylcowczym. Półtylczaki z wypukłym lub falistym półtylcem (tabl. V 17–19) posiadają nieraz łuskany bok przeciwstawny, są one dość smukłe. Zbliżają się do nich półtylczaki o prostych lub mniej i bardziej wklęsłych półtylcach (tabl. V 20–23, 29), posiadające ostrza formowane w przyściskowej partii wióra. Na ogół są one dość smukłe, niektóre z nich dochodzą do poważnych rozmiarów (tabl. V 23). Ciekawy okaz z tabl. V. 22 posiada rodzaj trzonka, podciętego z jednej strony.

Półtylczaki z ostrzem formowanym zabiegiem rylcowczym (tabl. V 24–27, 30) są większe i wyraźnie smuklejsze od okazów z Kopciów-Rogacza, poza tym ich negatywy rylcowcze są mniej przeczne.

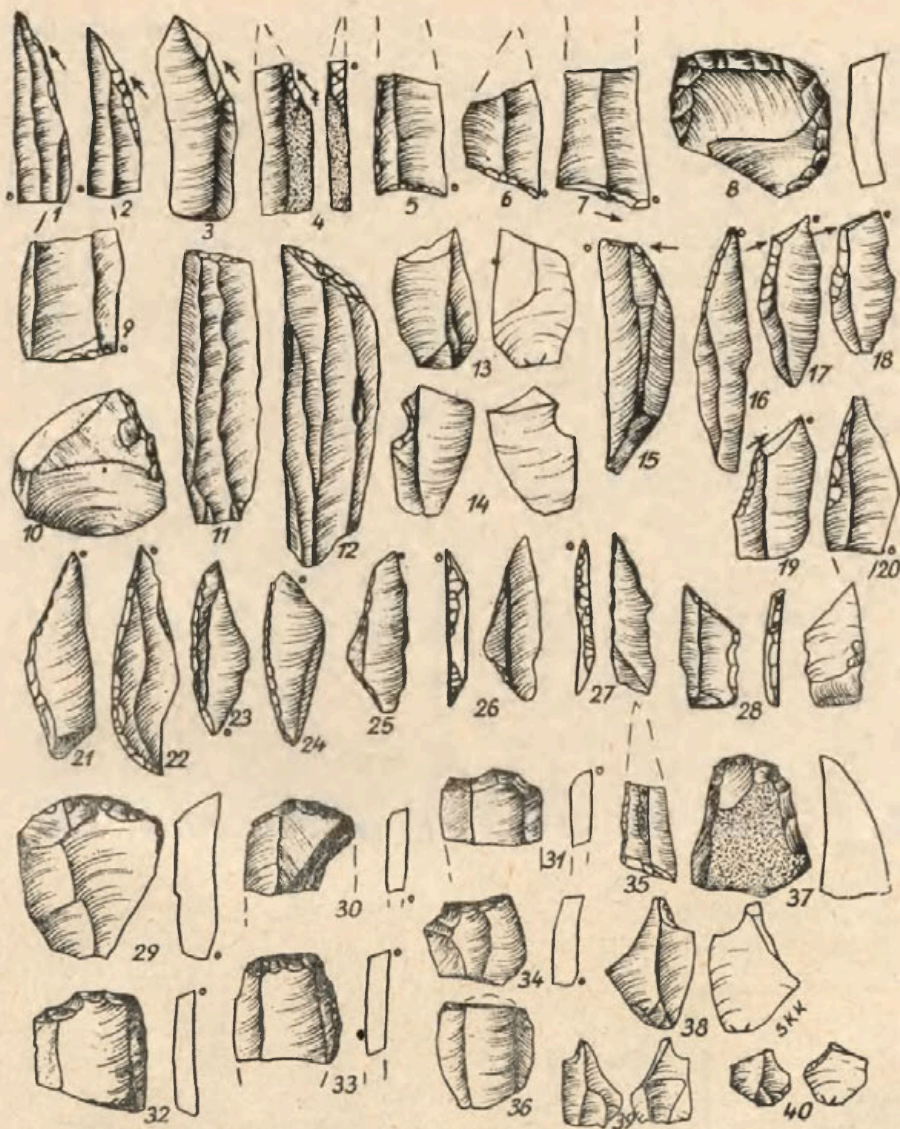
Drugą liczną grupę zbrojników stanowią trójkąty. Wystąpiło ich tu kilka odmian, od smukłych nierównobocznych małych (tabl. V 10, 11), nieraz z ostrzem formowanym zabiegiem rylcowczym (tabl. V 16), do nierównobocznych większych, bardziej krępych (tabl. V 15), nieraz wręcz bardzo dużych (tabl. V 12, 13). Wreszcie spotykamy tu trójkąty prawie równoramienne (tabl. V 14).

Do grupy zbrojników zbliżona jest seria bardzo ciekawych narzędzi (tabl. V 1–9), podobnych nieco do bardzo smukłych trójkątów nierównobocznych. Okazy te są łuskane na trzech bokach. Dwa boki łuskane są stromo (podobnie jak w trójkątach), trzeci natomiast posiada łuskanie półstrome, nie zawsze obejmujące całą długość. Bliższa analiza opisanych okazów nie pozwala zaliczyć ich do grupy zbrojników. Sądząc z tępo zakończonego ostrza, jak też z okazu na tabl. V 8, uznać je należy za specjalną grupę pazurów.

Zespół uzupełniają mikrorozwiertnik (tabl. V 28) oraz drapacze (tabl. V 31, 33, 34, 38) i skrobacze (tabl. V 32, 37, 39, 40). Na koniec wymienić należy odpadki mikrolityczne (tabl. V 35, 36).

³² Zabytki znajdują się w Muzeum Regionalnym w Biłgoraju.

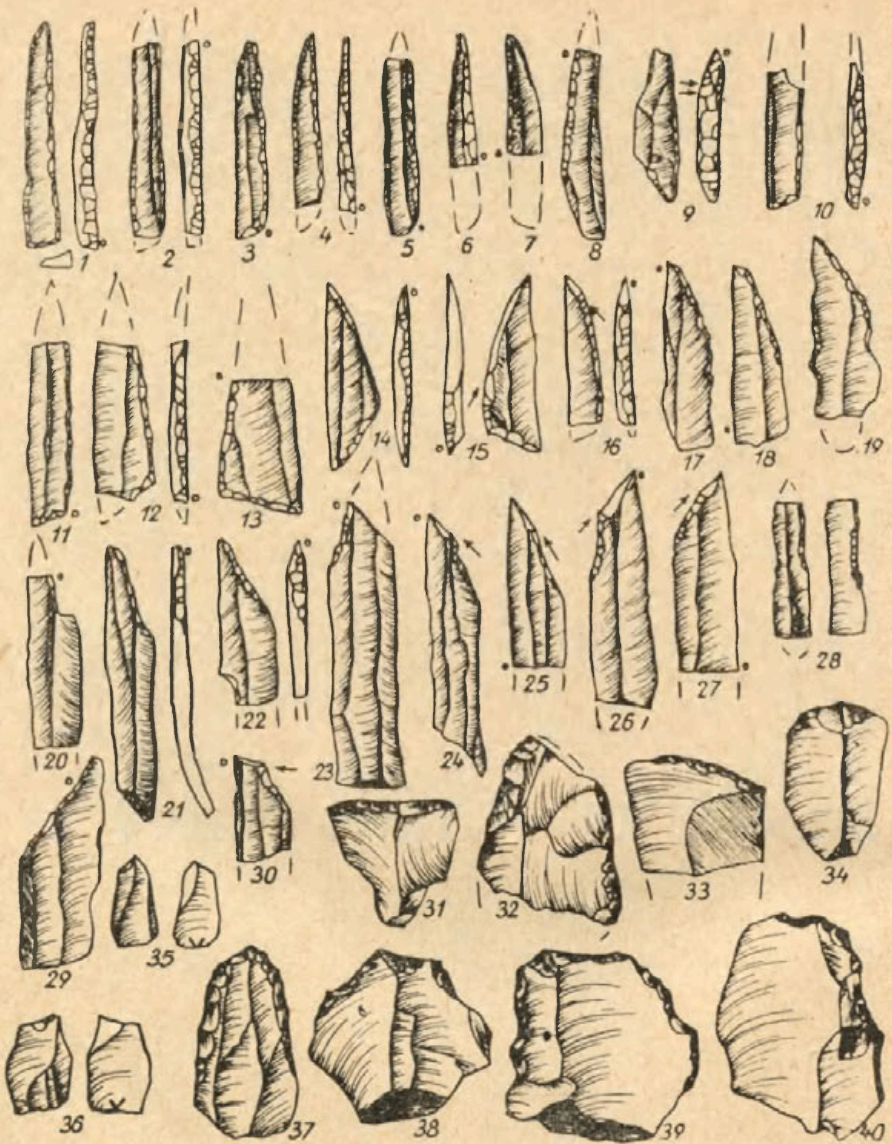

Tablica IV. Mezolit. Stanowisko Kopcie-Wysokoniwka (wydmowe), pow. Kolbuszowa:

1—4 — półtylczaki formowane zabiegiem rylcowczym; 5 — fragment trójkąta; 6, 7, 9 — zbrojniki z łuską podstawą; 8 — drapacz podgroszak; 10 — skrobacz; 11, 12 — duże półtylczaki; 13, 14 — odpadki mikrolityczne

Stanowisko Kopcie-Rogacz, pow. Kolbuszowa:

15—20 — półtylczaki formowane zabiegiem rylcowczym; 21—24 — zbrojniki półksiężycowate; 25, 26 — trójkąty prawie równoramienne; 27 — tylczak; 28 — zbrojnik o łuskanych trzech bokach; 29—34, 36 — drapacze; 35 — trójkąt nierównoboczny; 37 — skrobacz, 38—40 — odpadki mikrolityczne

Tablica V. Mezolit. Stanowisko Baraki, pow. Kraśnik:

1—9 — pazury smukłe, zbliżone do trójkątów; 10—14 — trójkąty nierównoboczne; 15, 16 — trójkąty formowane zabiegiem rylcowczym; 17—19 — półtylczaki o wypukłych półtylczach; 24—27 — półtylczaki formowane zabiegiem rylcowczym; 28 — mikrozwiertnik; 29, 30 — krótkie półtylczaki; 31, 33, 34, 38 — drapacze; 32, 37, 39, 40 — skrobacze; 35, 36 — odpadki mikrolityczne

Ogólny pokrój całego zespołu z Baraków zbliża go do zespołu z Kopciów-Rogacza, pow. Kolbuszowa. O jego stosunkowo starym wieku świadczą duże rozmiary zbrojników oraz masywność półsurowca. W zespole z Baraków starymi dość elementami są: półtylczaki zbliżone do półtylczaków z Kopciów-Rogacza, wreszcie przewaga drapaczy nad skrobaczami.

Podsumowując problematykę starszego odcinka kultury janisławickiej, należy podkreślić fakt, że scharakteryzowane tu zespoły posługiwały się wyłącznie niemal surowcem świeciechowskim.

Do młodszego odcinka omawianej kultury zaliczyć należy następujące stanowiska: Kopcie-Wysokoniwka, stan. wydmowe, pow. Kolbuszowa, i Jawornik-Czarna, pow. Dębica.

Wspólną cechą zespołów tych jest zmniejszanie się (nieznaczące) rozmiarów narzędzi w stosunku do poprzednio omówionych zespołów.

Wspólnym elementem omawianej grupy stanowisk są półtylczaki dość duże, krępe (nie zawsze), formowane zabiegiem rylcowczym (tabl. IV 1–4; VII 7, 9–11, 15). Towarzyszą im trójkąty na ogół krępe, mocne, masywne, przeważnie nierównoboczne (tabl. IV 5; VII 3–6). Niektóre z nich posiadają ostrza uformowane zabiegiem rylcowczym (tabl. VII 3–4). Obok wymienionych zbrojników wystąpiły tam półtylczaki nie formowane zabiegiem rylcowczym (tabl. IV 11, 12; VII 12, 13). Wreszcie wymienić należy okazy pojedyncze.

Były to zbrojniki z łuskałą podstawą w Kopciach-Wysokoniwce (tabl. IV 6–7, 9), tylczak ułamany w Jaworniku-Czarnej (tabl. VII 14), bardzo smukłe trójkąty (tabl. VII 1–2) oraz trapezy z tegoż stanowiska.

Dalej wymienić należy drapacze i skrobacze, których wzajemne stosunki procentowe przedstawiały się jak 1 : 1 (tabl. IV 8, 10; VII 16–24).

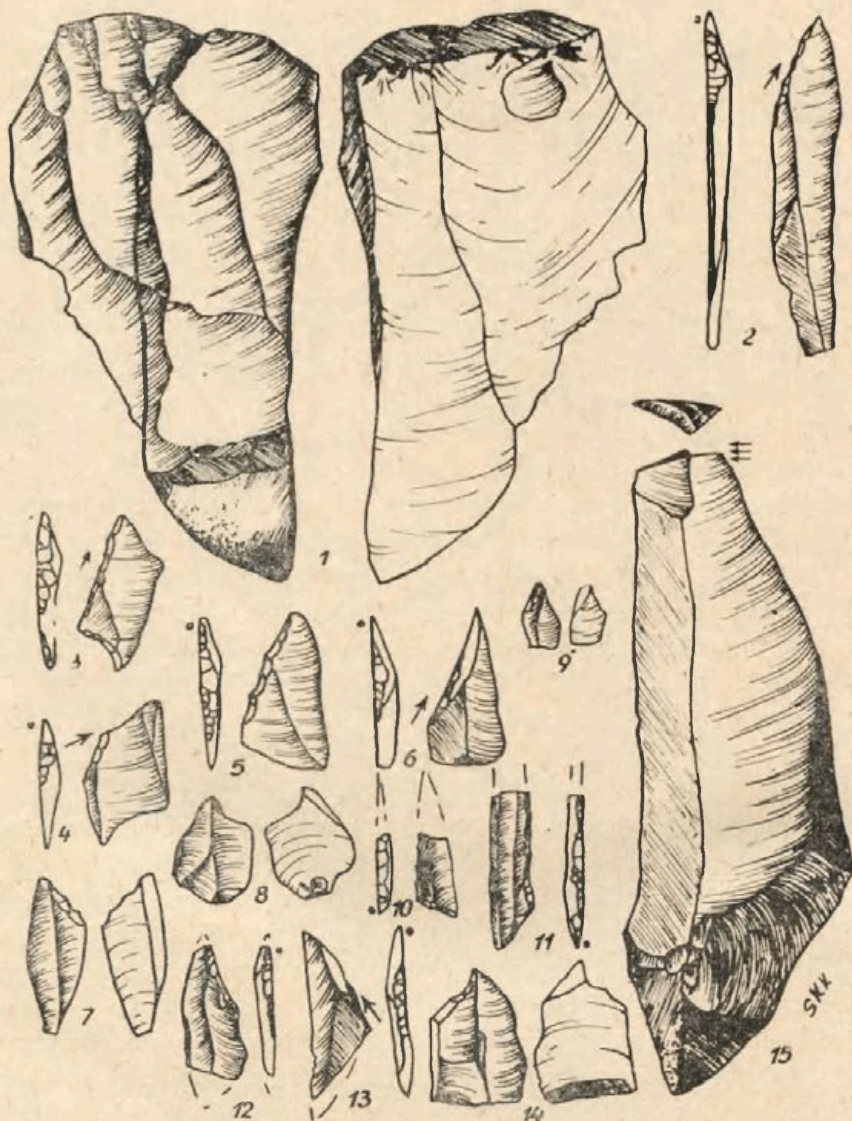
Na koniec wymienić należy znalezione w obu zespołach odpadki mikroliczne (tabl. IV 13–14; VII 25–27).

Opisane zespoły najbardziej nawiązują do znanych z literatury zespołów z Janisławic i Czerwonego Boraka I³³. Drobne różnice w niektórych szczegółach inwentarza tłumaczą się pewną przypadkowością zebranych materiałów oraz naturalnymi lokalnymi różnicami kulturowymi w mezolizmie.

Zespoły młodszego odcinka omawianej kultury wykazują pewne tendencje w kierunku zwiększenia udziału procentowego skrobaczy.

Odmienne cechy typologiczno-kulturowe reprezentuje znaleziony w czasie wykopalisk w Majdanie-Ciułaku ciekawy zespół z wykopu I.

³³ Z. Szmit, *Badania osadnictwa epoki kamiennej na Podlasiu*, „Wiad. Archeol.”, t. 10: 1929, s. 36–118; Chmielewska, *op. cit.*

Tablica VI. Mezolit. Stanowisko Majdan Królewski, pow. Kolbuszowa.
„Pracownia”:

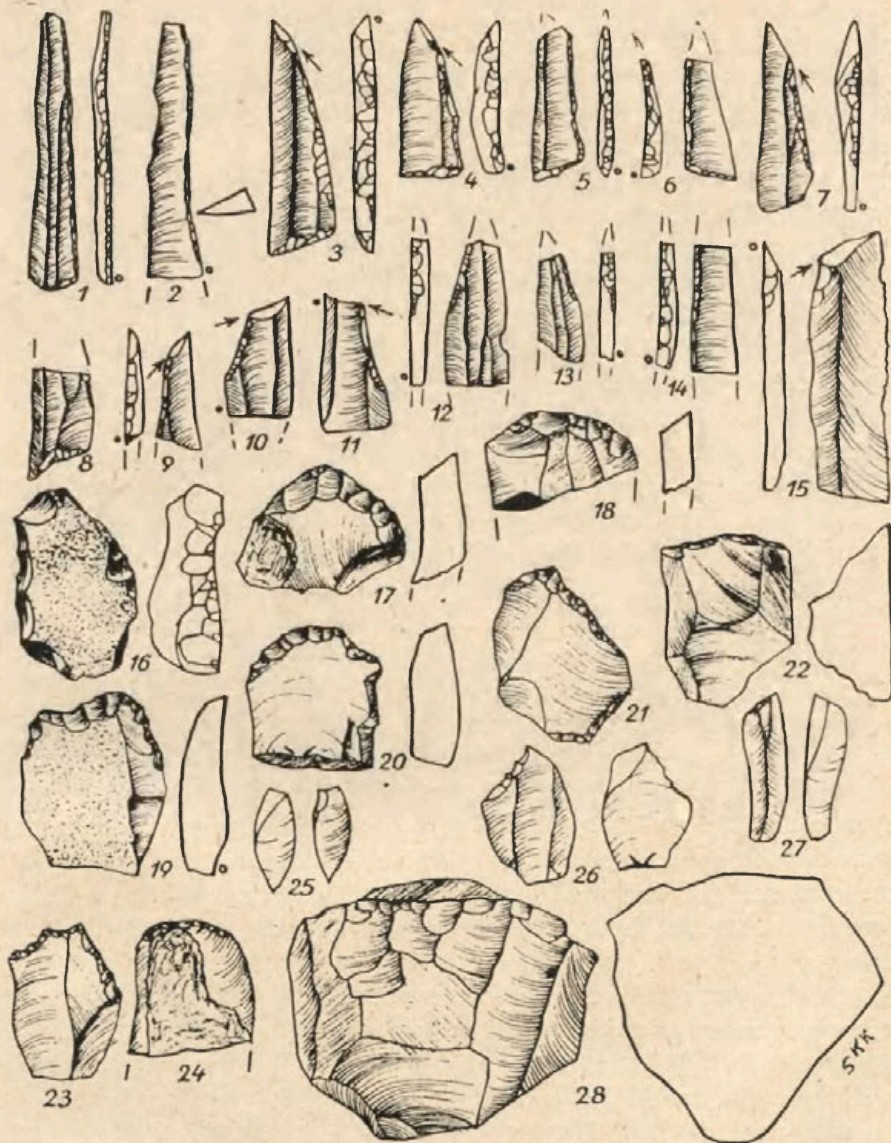
1 — składanka rdzenia jednopiętowego; 2, 4, 6 — półtyłczaki formowane zabiegiem rylcowczym; 3 — trójkąt formowany zabiegiem rylcowczym; 5 — szeroki półtyłczak; 15 — rylec przeczny; 7, 8, 14 — odpadki mikrolityczne.

Zespół wykopu I

10 — trójkąt „skrzydełkowaty”; 13 — trójkąt formowany zabiegiem rylcowczym; 9 — odpadek mikrolityczny.

Wykop II

12 — półtyłczak falisty.

Tablica VII. Mezolit. Stanowisko Jawornik-Czarna, pow. Dębica

1, 2 — smukłe trójkąty nierównoboczne; 5, 6, 8 — trójkąty nierównoboczne; 3, 4, 7, 9—11, 15 — półtylczaki formowane zabiegiem rylcowczym; 12, 13 — półtylczaki; 14 — fragment tylczaka (?); 18, 20, 22, 24 — drapacze; 16, 17, 19, 21, 23 — skrobacze; 26, 27 — odpadki mikrolityczne; 28 — rdzeń

Ogólnie swym charakterem nawiązuje on do zespołu z Porębów Dymarskich (elementy typu Stawinoga) oraz poprzez podobne elementy do zespołu janisławickiego z „pracowni”.

Omawiany zespół dostarczył dość licznej kolekcji trójkątów nierównobocznych (tabl. VI 10, 11), trójkąta równoramiennego (tabl. VI 13), formowanego techniką rylcowczą i nawiązującego do okazu znanego z „pracowni”, odpadków mikrolitycznych (tabl. VI 9), drapaczy i skrobaczy (?), tylczaków i wiórków łuskanych.

Nie wykluczone, że do zespołu tego należy zaliczyć również niektóre rylce (tabl. II 1–4 ?) oraz półtylczak (tabl. II 7).

Zespół uzupełniają poza tym rylce rdzeniokształtne, pazury specjalne na odłupkach i mikropazur³⁴.

Trudno określić chronologię opisanego zespołu, wydaje się, że jest on dość stary i że należy do tej samej kultury co zespół z Porębów Dymarskich 2, tej samej kultury, której wpływy wystąpiły w janisławickim zespole z Majdana-Ciułaka „pracowni”.

Wreszcie pokrótce omówić należy najmłodszą grupę znalezisk z Kotliny Sandomierskiej. Grupa ta charakteryzuje się licznym udziałem w zespołach trapezów i mikrotranszetów (wysokich trapezów specjalnego typu). Do grupy tej, stosunkowo słabo rozpoznanej, zaliczamy stanowiska Majdan-Ciułak, wykop II, pow. Kolbuszowa, zespół 2 z Baraków, pow. Kraśnik, zespół z Nalepek, pow. Nisko, i in. Omawiana grupa nie wiąże się z kulturą janisławicką ani z zespołem typu Poręby Dymarskie 2.

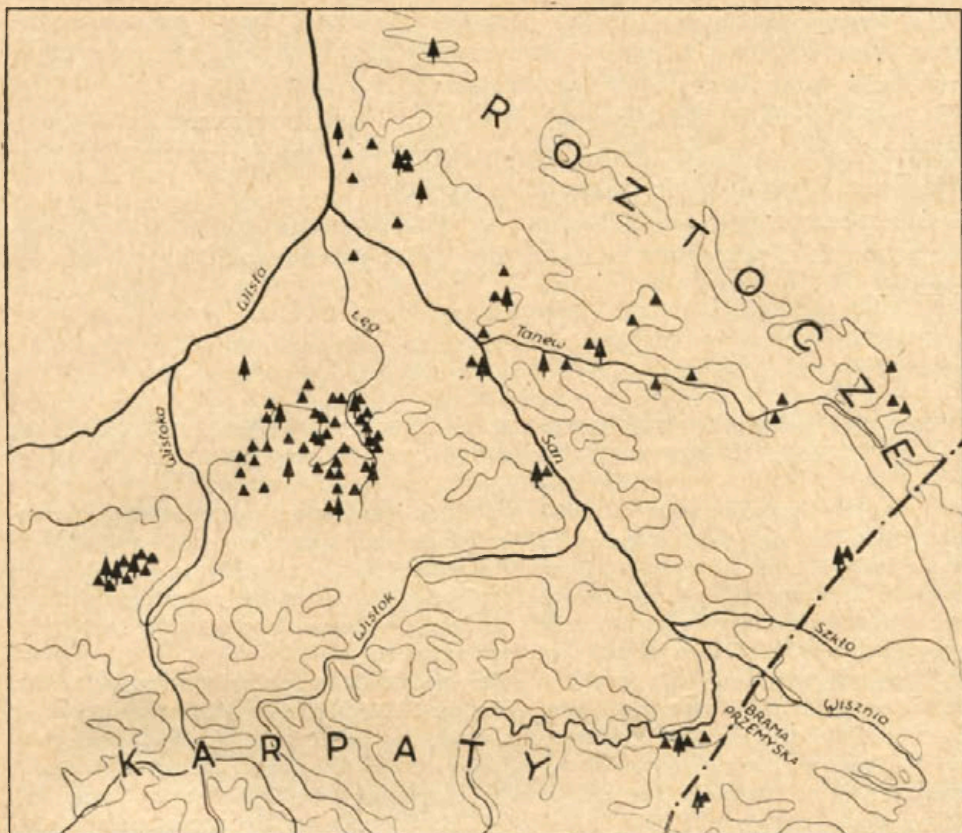
Trudno przy obecnym stanie wiedzy o naszym mezolicie próbować porównywać znaleziska mezolityczne z Kotliny Sandomierskiej z mezolitycznymi zespołami terenów sąsiednich. Z terenu Polski poza przytoczonymi analogiami z literatury (Z. Szmit, M. Chmielewska, H. Więckowska) inne nie istnieją lub są niedostępne. Wszystkie starsze prace o mezolicie terenów polskich (np. praca L. Kozłowskiego³⁵) nie pozwalają na przeprowadzenie poprawnych porównań. Z kolei znaleziska z Czechosłowacji (np. Mačanské Vršky³⁶) zblizają się jedynie niektórymi elementami (np. trójkątami czy pazurami) do znanych zespołów z Kotliny. Wspomnieć w tym miejscu warto o znaleziskach jaspisu radiolariowego w zespołach mezolitycznych Kotliny. Surowiec ten wystąpił w Majdanie-Ciułaku zespół I, Jaworniku-Czarnej, Borowej, Porębach Dymarskich 2 i w Komorowie. Świadczy to dobitnie o kontaktach Kotliny w mezolicie z ziemiami zakarpaccimi. Jak się wydaje, były to kontakty jednostronne³⁷. Prawdopodobnie grupy mezolityczne z Kotliny wędrowały na południe, zaopatrywały się w jaspis i powracały znowu na północ.

³⁴ Por. S. Kozłowski, J. Trzeciakowski, *Późny paleolit...*

³⁵ Praca L. Kozłowskiego, *Epoka kamienia...*, oparta na materiałach mieszanych i niepewnych, nie stanowi obecnie żadnej podstawy naukowej.

³⁶ J. Barta, *Pleistocénne piesočné duny pri Sereďi a ich paleolitické a mezolitické osídlenie*, „Slovenská Archeologia”, t. V 1: 1957, tabl. XIV–XXII.

³⁷ J. K. Kozłowski, S. Kowalski, *op. cit.*, s. 10.

Mapa 1. Osadnictwo paleolityczne i mezolityczne w Kotlinie Sandomierskiej (część wschodnia)

czarna strzałka — stanowisko paleolityczne; czarny trójkąt — stanowisko mezolityczne

Na obszerniejsze wyjaśnienie czeka jeszcze sprawa „kultury kampańskiej” we wschodniej części Kotliny. Wydzielił ją na podstawie luźnych znalezisk narzędzi kościanych i rogowych L. Kozłowski³⁸. Są to głównie motyki i młotki. Pozbawione są one kontekstu kulturowego. Opierając się na twierdzeniu J. K. Kozłowskiego³⁹, jak też na braku jakichkolwiek dowodów mezolitycznego wieku interesujących nas zabytków, uznać je wypadnie za pochodzące najpewniej z neolitu⁴⁰.

Przedstawiony obraz paleolitu i mezolitu we wschodniej części Kotli-

³⁸ Por. przypis 4.

³⁹ J. K. Kozłowski, *Uwagi o przemyśle kampańskim na Górnym Śląsku*, „Przeł. Archeol.”, t. 12: 1960, s. 5–12. Autor w pracy tej neguje istnienie kultury kampańskiej w Polsce.

⁴⁰ Obszerniejszy mój artykuł na ten temat znajduje się w przygotowaniu.

ny Sandomierskiej jest mocno niepełny i jednostronny. Wiele luk powstaje z powodu nieliczności materiałów zabytkowych, ich zmieszania, wreszcie braku systematycznych badań.

Próba podziału zespołów mezolitycznych, oparta w zasadzie na prawdopodobnym rozwoju typologicznym, nie rości sobie pretensji do bezbłądności i jest jedynie propozycją roboczą.

Rozpoczęte w r. 1962 badania w Kotlinie mają na celu pełniejsze rozpoznanie i przedstawienie schyłku paleolitu i mezolitu na tych terenach.

STEFAN KAROL KOZŁOWSKI

REMARQUES SUR LE PALÉOLITHIQUE TARDIF ET LE MÉSOLITHIQUE DE LA PARTIE ORIENTALE DE LA VALLÉE DE SANDOMIERZ

Archéologiquement peu connue, la vallée de Sandomierz demande plus d'attention de la part des spécialistes, en particulier de ceux qu'intéressent le paléolithique et le mésolithique. Exceptionnellement curieuse pour l'archéologue, cette vallée possède déjà une littérature consacrée au paléolithique et au mésolithique. Mais cette littérature ne concerne que certains détails et nous donne peu de renseignements sur les périodes en question sur ce territoire.

Le premier qui se soit penché sur des gisements archéologiques ouverts dans la vallée, a été K. Rogawski*. Vers la fin du XIXe siècle, la littérature du sujet s'est enrichie de nouvelles contributions, entre autres de celle de W. Demetrykiwicz². D'autres contributions sont venues s'ajouter au début de notre siècle et entre les deux guerres³. C'est ainsi, entre autres, que L. Kozłowski a classé certaines pièces découvertes dans la vallée de Sandomierz comme appartenant à l'industrie campignienne⁴. Après la guerre, de nouvelles contributions sont venues enrichir la littérature consacrée à ce territoire⁵, mais l'état général des connaissances en ce domaine laissait beaucoup à désirer. Les fouilles effectuées dernièrement à Majdan Królewski, dans le district de Kolbuszowa⁶, ont inauguré les recherches systématiques consacrées au paléolithique et au mésolithique de la vallée. Le premier résultat de ces recherches est le travail consacré à la partie centrale de la vallée dans le paléolithique tardif et le mésolithique⁷.

Le paléolithique. — Le plus ancien ensemble paléolithique est celui qui a été distingué à Majdan Królewski. Par son inventaire, il est relié à l'industrie svidérienne (svidérien 1 de Sawicki) et pludienne. Il est possible que l'ensemble distingué constitue le partie la plus ancienne sur les territoires méridionaux du cycle industriel mazovien (svidérien). Malgré des liens avec l'industrie svidérienne, l'ensemble de Majdan possède des traits caractéristiques particuliers. Outre Majdan Królewski, on a rencontré des vestiges proches de l'ensemble majdanien dans les gisements de Knapy, district de Tarnobrzeg, Jarocin-Zdziary — distr. de Nisko, Jawornik-Czarna — distr. de Dębica et éventuellement à Przemyśl.

L'ensemble paléolithique de Majdan est caractérisé par la présence de nucleus à lames à deux plans de frappe, plus rarement par celle de nucleus à lames et à éclats, grands et moyens. Nous connaissons des exemplaires semblables de Prze-

* Les numeros des notes se rapportent au texte polonais.

dzielnica (RSS d'Ukraine) et d'Urzędów, distr. de Kraśnik. On obtenait principalement de ces nucléus de grandes lames élancées ainsi que des lames de dimensions moyennes. On faisait peu d'éclats. Les pointes à pédoncule constituaient le groupe principal d'outils dans l'ensemble de Majdan (table I 1—4). Ils ressemblent aux exemplaires svidériens et pludiens du type Płudy A. Ils ne possèdent pas de pédoncules bien nets et sont quelquefois grands. Le pédoncule est terminé par une pointe; il est formé par une retouche dans abrupte qui diffère de celle que l'on rencontre dans les industries plus récentes de la fin du paléolithique. Nous connaissons des pointes à pédoncules semblables provenant de la vallée de Sandomierz, plus précisément de Jarocin-Zdziary (table III 7), Knapy, Jawornik-Czarna (table III 10), Borek Fałęcki près de Cracovie, Sciejowice et éventuellement de Przemyśl (table II 8). On a également rencontré des exemplaires semblables en Haute-Silésie et sur le Plateau de la Petite-Pologne. J. K. Kozłowski a même distingué près de Cracovie le groupe dit «Podgórski» des industries de l'extrême fin du paléolithique¹⁵ qui semble proche des plus anciennes trouvailles paléolithiques de la vallée. Par contre, dans la Plaine de Pologne, seuls, quelques gisements peu nombreux d'industrie svidérienne et pludienne possèdent des pointes à pédoncules ressemblant à celles de Majdan. Les grattoirs trapus (table I 5, 6) doivent être considérés comme du type tarnovien, mais deux autres exemplaires élancés (table I 8, 9) sont nettement reliés aux formes svidériennes. L'exemplaire représenté à la table I, 9 remplissait également la fonction de couteau comme en témoigne le polissage d'un côté. Siemionow¹⁶ a nettement démontré que les grattoirs étaient des outils servant à racler, mais comme nous le voyons, ils pouvaient remplir d'autres fonctions. Nous connaissons des exemplaires de grattoirs proches de ceux de l'ensemble de Majdan, provenant de Jarocin-Zdziary (table III 8) et de «Kokosza Góra» près de Zaklików (table III 17). Mais le groupe d'outils le plus nombreux dans l'ensemble paléolithique de Majdan est constitué par les burins (table II 1—6). Ils sont menus et l'industrie svidérienne de la Plaine de Pologne ne connaît pas de telles formes. Dans leur majeure partie, ce sont des burins sur troncature retouchée. On rencontre des exemplaires analogues dans les gisements de Jawornik-Czarna (table III 16) et de Przedzielnica. Enfin, l'ensemble paléolithique de Majdan révèle une forme que ne connaissaient pas les peuplades des industries paléolithiques de la Plaine, c'est-à-dire le lamelle tronquée (table II 7) (?).

L'ensemble de Majdan doit certainement être daté à la même époque que l'industrie svidérienne, et en tout cas sûrement avant les ensembles du pludien tardif.

Les contacts de l'ensemble de Majdan avec les territoires voisins n'ont pas été étudiés jusqu'à ce jour. On sait qu'il était en contact avec la région subcarpathique (Slovaquie) d'où provient le radiolarite que l'on trouve dans ses gisements; enfin, il n'est pas exclu qu'il ait eu des liens avec l'industrie de Siureń II en Crimée.

En même temps que l'ensemble de Majdan Królewski, un autre ensemble paléolithique un peu différent existait dans la vallée de Sandomierz. On l'a appelé ici ensemble du type Wilcza Wola 3 — Borowa 2. Parmi ses vestiges peu nombreux nous connaissons ses pointes à cran et ses burins (table II 9; III 3, 4). Il n'est pas exclu que ce soit une industrie paléolithique jusque-là inconnue. Nous connaissons des pointes à cran semblables à celles qui sont représentées aux illustrations, dans les anciens ensembles de Zawady, distr. de Grójec, Opatowiec et Ossówka.

Les ensembles plus récents du cycle mazovien (svidérien) sont assez amplement représentés dans la vallée. Il convient de citer ici les ensembles de Baraki, distr.

de Kraśnik (table III 1, 2), Borowa 4, distr. de Dębica (table III 5, 6), Jawornik-Czarna, distr. de Dębica (table III 11–16), Rudnik-Stróża, distr. de Nisko (table III 18, 19).

Le mésolithique. — Jusque-là peu reconnu en Pologne et peu étudié, il est amplement apparu dans la vallée de Sandomierz. Pour classer les matériaux, on s'est partiellement basé sur les travaux de M. Chmielewska²⁷ et H. Więckowska²⁸.

Parmi les trouvailles les plus anciennes, on peut compter les vestiges découverts à Poręby Dymarskie au gisement 2. On y a trouvé des lamelles tronquées d'un type ancien. On peut les dater à la période préboréale.

Un peu plus tard, dans la vallée (comme d'ailleurs dans les autres régions de la Pologne) est apparu un nouveau cycle industriel jusque-là sans appellation, qui se caractérise principalement par l'application de la technique microburin pour former ses lamelles tronquées. Nous le nommons — «Cycle de Janisławice».

Le plus ancien représentant de ce cycle semble être l'ensemble de Majdan appelé «atelier» VI 1–8, 14, 15). Malheureusement cet ensemble est incomplet, les grattoirs et les grattoirs irréguliers faisant tout à fait défaut. On y a trouvé les vieilles lamelles tronquées, larges et massives, formées entre autre à l'aide de la technique microburin. En outre, un triangle large et trapu est également un vieil élément.

Les ensembles de Kopcie-Rogacz, distr. de Kolbuszowa, et de Baraki, distr. de Kraśnik, semblent à peine plus récent que l'ensemble ci-dessus.

L'ensemble de Kopcie-Rogacz (table IV 15–40) a fourni des lamelles tronquées formées entre autres à l'aide de la technique microburin, des segments de cercles, des triangles de différentes formes, des grattoirs dont certains irréguliers. Il semble avoir quelque lien avec l'ensemble de Komornica³¹. Similaire, l'autre ensemble de Baraki (table V 1–40) possède des microlithes le plus souvent grands et massifs, dont des lamelles tronquées formées entre autres à l'aide de la technique microburin, des triangles de types divers et enfin un groupe de perçoirs curieux (table V 1–9) rappelant des triangles. L'ensemble est complété par des grattoirs et grattoirs irréguliers. Les ensembles décrits jusque-là appartenant au cycle de Janisławice ne trahissent encore aucune tendance à la microlithisation.

Les ensembles de Kopcie-Wysokoniwka (table IV 1–14) et de Jawornik-Czarna (table VII 1–28) appartiennent à la génération la plus récente du cycle. Leur caractère commun est constitué par une certaine diminution des dimensions des outils ainsi qu'un accroissement du nombre de grattoirs irréguliers et partiellement de triangles formés à l'aide de la technique microburin. Dans ces ensembles, les lamelles tronquées formées à l'aide de la technique microburin existent encore. Ces ensembles sont nettement liés aux ensembles connus de Janisławice et de Czerwony Borek I³³.

Enfin dans les ensembles représentés par les gisements de Majdan-Ciulak (ensemble I, table VI 9–11, 13) nous trouvons des lamelles à dos abattu, des grattoirs irréguliers, des triangles, des burins et un nombre de grattoirs normaux. Ils sont analogues aux gisements de Poręby Dymarskie 2.

Enfin, le groupe le plus récent, est constitué par des gisements avec des trapèzes et des microtranchets que l'on a jusque-là assez peu rencontrés dans la vallée de Sandomierz.

Les remarques sur le paléolithique et le mésolithique de la vallée de Sandomierz qui viennent d'être présentées, ont le caractère de thèses de travail et ne prétendent pas à l'infailibilité.

Traduit par Michał Michalak